Caterina Valriu Llinàs

DE LLEGENDA

ARTICLES SOBRE EL LLEGENDARI

Biblioteca Miquel dels Sants Oliver / 59

59

biblioteca
Miquel dels Sants Oliver

Col·lecció impulsada pel Departament
de Filologia Catalana i Lingüística General
de la Universitat de les Illes Balears
i dirigida per Joan Mas i Vives

Caterina Valriu Llinàs

DE LLEGENDA

Articles sobre el llegendari

EDICIONS UIB
PUBLICACIONS DE L'ABADIA DE MONTSERRAT
2022

Universitat de les Illes Balears
Edicions UIB

Publicacions de l'Abadia de Montserrat

A Pere Perelló, que sap llegir el paisatge amb els ulls amarats d'història i llegenda.

C.V.

Primera edició: març de 2025
© Caterina Valriu Llinàs, 2022
La propietat d'aquesta edició és de Publicacions de l'Abadia de Montserrat (c/Ausiàs Marc, 92-98 — 08013 Barcelona) i de la Universitat de les Illes Balears (Edicions UIB. Cas Jai. Campus universitari. Cra. de Valldemossa, km 7.5. 07122 Palma, Illes Balears).
ISBN: 978-84-8384-539-4
DOI: 10.22307/9788483845394/65/059

PRÒLEG

De llegenda, alquímies i fantasies

Sosté la professora Caterina Valriu en una de les pàgines del present llibre que «imaginar, explicar, contar, escriure, recordar, reviure, parlar, intuir... són capacitats que ens humanitzen». I no hi podríem estar més d'acord. Perquè, fet i fet, res no defineix millor la condició humana que aquestes capacitats indestriablement vinculades a la paraula —i a l'art de la paraula, que és la literatura. A fi de comptes, si bé es mira, poques coses configuren i defineixen millor la idiosincràsia d'una comunitat humana que les fantasies que aquesta s'atreveix a somniar: les fabulacions que gosa explicar, les ficcions que s'aventura a contar i escriure, les històries que decideix recordar i reviure, les quimeres que parla, els somnis que intueix... Al capdavall, tots som —en una mesura o una altra— la complexa conjugació d'una íntima membrança personal amb la memòria compartida pels membres de la societat en què vivim. Això i, si es vol, un pomell d'il·lusions i esperances —igualment individuals i col·lectives.

Caterina Valriu, veritable referent dels estudis sobre literatura oral a les illes Balears —i en la cultura catalana, en general—, demostra en aquest llibre, una vegada més, una clara consciència del fet que el patrimoni etnopoètic de qualsevol poble és alhora producte, reflex i testimoni de les circumstàn-

cies que el singularitzen en la complexa simfonia de la universalitat: un transsumpte fidedigne dels fets històrics, les preocupacions, les confiances, els personatges, les creences, els accidents geogràfics, les relacions comercials, els condicionants econòmics, les relacions humanes, les angoixes, els delers i les esperances que el caracteritzen; de la vida socialment compartida, en suma.

Joan Fuster ja sospesava, en el seu *Diari 1952-1960* (1968), que «la vertadera "Història" d'un poble seria, ben mirat, la història de les seves pors». És precisament d'acord amb aquest original plantejament en la percepció de les societats (i de la història) —com també des d'una nova perspectiva en l'anàlisi de la literatura oral— que el llegendari d'un determinat poble, tradicionalment considerat com un subproducte menyspreable tant en els estudis històrics com en els literaris, adquireix ara un nou i inèdit interès tant com a estratègia per al millor coneixement de les societats (i de la història de les societats) com per a l'observació, la recerca i la comprensió del fet literari.

El llibre que teniu a les mans, *De llegenda*, ben podria ser esgrimit com a exemple paradigmàtic d'aquestes suggeridores potencialitats per al cas concret del context cultural balear. Perquè els cicles llegendaris que constitueixen l'objecte d'estudi de les diferents aportacions que integren el present volum posen en relleu temes, personatges, incerteses, referents, espais, voluntats i temences primordials del poble mallorquí i, per extensió, del conjunt dels pobles de l'arxipèlag balear. Si, d'acord amb la premissa exposada per Caterina Valriu al mateix inici del llibre, «a través de les llegendes els pobles expressen sentiments, emocions, pors, anhels i pautes de conducta», no podem sinó concloure que l'estudi del llegendari d'un poble porta aparellada, indefectiblement, una original forma d'aproximació als sentiments, les emocions, les pors, els anhels i les pautes de conducta que aquest poble hi expressa.

Així, doncs, considerant l'estratègica posició de les illes Balears al ponent de la Mediterrània, el llegendari mallorquí (com el formenter, l'eivissenc i el menorquí) evidencia, d'entrada —i no és aquest un aspecte menor—, la participació i la interacció

dels pobladors illencs amb les més diverses cultures que, al llarg dels segles, s'han anat expandint a través d'aquesta mar i, des d'aquesta mar, a la resta del món. Per això, la professora Valriu, en referir-se als pilars culturals que sostenen el llegendari balear, no s'està de referir —en atenció a la condició essencialment mediterrània— «quatre grans tradicions que es barregen, superposen i complementen: la tradició bíblica o judeocristina, la tradició oriental musulmana, la clàssica o grecollatina i l'occidental, arribada dels pobles centreeuropeus». I és, en efecte, sobre aquests quatre pilars que mallorquines i mallorquins —com també formenterenques i formenterencs, eivissenques i eivissencs, menorquines i menorquins— han expressat (i continuen expressant) llegendàriament els respectius «sentiments, emocions, pors, anhels i pautes de conducta». I això —per incidir en la tipologia que Caterina Valriu tindrà en consideració en l'article que exerceix com a davantal del llibre, «Mallorca, una illa de llegenda», a partir de l'obra *La rondalla i la llegenda* de Ramona Violant (1990)—, tant a propòsit del «món natural» (origen dels astres, origen del món i de la humanitat, origen dels fenòmens atmosfèrics, origen dels accidents topogràfics, orígens de les aigües, origen de les plantes, orígens de les bèsties i origen de les coses), com del «món sobrenatural» (fades, éssers diminuts, gegants, bèsties fabuloses, dimonis i ànimes en pena) i de la «història humana» (bruixes i bruixots, sants i imatges religioses, bandolers, fets i personatges històrics, etc.).

D'aquesta manera, atenent la divisa «Conèixer per a valorar, valorar per a preservar, preservar per a transmetre i recrear», en el capítol següent, «Itineraris de llegenda: una proposta activa per a descobrir la simbiosi entre territori i literatura oral», la doctora Valriu, amb el poètic i bell propòsit de «crear camins de fantasia per sobre de l'asfalt», no solament repassa la importància que històricament va tenir l'excursionisme per a la coneixença i l'estudi de la sempre fèrtil interrelació entre la geografia i l'etnopoètica, sinó que aporta reflexions clau per al disseny i la projecció de rutes culturals centrades en la literatura oral. «Com s'elegeix el tema de la ruta? Quins són els objectius? Qui la dissenya? Quins aspectes té en compte? Com l'articula? Quina

informació s'hi aporta? Com es presenta aquesta informació i com arriba a l'usuari? Fins a quin punt té efectivitat cultural? És una pràctica apta per a tot tipus de públic? Quina valoració en podem fer?» Són aquestes només algunes de les preguntes que l'autora formula i prova de respondre en aquest apartat, i que encerta a exemplificar pragmàticament (fins i tot, amb la concreció d'un «model de fitxa per als itineraris») per mitjà de quatre cicles llegendaris —el de Jaume I, el de Sant Vicent Ferrer, el del Comte Mal i el de Ramon Llull— que l'autora coneix perfectament gràcies als estudis monogràfics saborosíssims que prèviament hi ha dedicat en col·laboració amb l'escriptor Tomàs Vibot, els quals constitueixen, com se sap, una veritable referència en el conjunt dels estudis etnopoètics catalans.

L'aportació que trobareu a continuació, «Cartografia de meravelles: les llegendes i els succeïts del corpus Penya-Arxiduc Lluís Salvador», divulga —pel cantó d'aquests gèneres etnopoètics de la llegenda i el succeït— el resultat d'una troballa absolutament excepcional: la del fons de cent seixanta-vuit narracions populars que, per encàrrec de l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria-Toscana, el professor Antoni M. Penya Gelabert va recollir al llarg i ample de l'illa de Mallorca entre juliol i octubre de 1894, i del qual només se'n va publicar, aproximadament, una tercera part el 1895. Les narracions fins ara inèdites d'aquest valuosíssim corpus, transcrites, catalogades i estudiades per Caterina Valriu en la seua segona tesi doctoral (*El corpus de rondalles de Mallorca d'Antoni M. Penya i l'Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria-Toscana: edició, catalogació i estudi*, defensada en la Universitat de Barcelona l'11 de novembre de 2021) ha estat donada a conèixer recentment per la infatigable Caterina Valriu en el llibre *Les rondalles que l'arxiduc no va publicar. Edició completa, catalogació i estudi del Corpus de rondalles de Mallorca Antoni M. Penya – Arxiduc Lluís Salvador (1894-1895)* (Premi Mallorca d'Assaig 2021, Galés Edicions, 2022). Hi ha, en aquest valuosíssim corpus, llegendes sacres, màgiques, demòniques, historicorealistes, tradicions explicatives... I, d'acord amb una *gramàtica de la fantasia* que cal entendre en íntima relació dialèctica amb la història i la tradició cultural d'una illa com Ma-

llorca, aquestes llegendes tracten de temes tan arrelats a la jerarquia de les coses percebudes com a *importants* en aquest context mallorquí com són el conflicte interconfessional entre moros i cristians (l'enfrontament bèl·lic, les incursions dels pirates barbarescs a les costes mallorquines, el segrest i el rescat d'esclaus cristians a l'Alger o d'esclaus sarraïns a Mallorca, etc.), els tresors amagats custodiats per sortilegis o encantaments, els éssers fantàstics autòctons (dimonis boiets, dones d'aigua, gegants, etc.), els bandolers, les tradicions explicatives de topònims... Tot plegat, com diria Cervantes a propòsit del *Tirant lo Blanc*: «un tesoro de contento y una mina de pasatiempos».

Precisament les llegendes demòniques —és a dir, llegendes protagonitzades per éssers sobrenaturals o criatures fantàstiques— centren el quart dels articles que la lectora o el lector curiós trobarà en aquest llibre, amb el suggeridor títol de «Les llegendes demòniques: confluències de realitat i fantasia». Caterina Valriu revisa ací algunes de les llegendes demòniques presents en les obres d'Antoni M. Alcover, Antoni M. Penya i Andreu Ferrer. S'hi consideren, per exemple, la sensualitat i la seducció de les dones d'aigua; l'anhel de l'abundància subjacent al motiu dels éssers fantàstics que custodien tresors; els «dèmons capaços de fer treballs extraordinaris al servei del seu posseïdor» (dimonis boiets, fameliars, barruguets, etc.); o el somni de la connexió entre la realitat quotidiana i el més enllà que pressuposen els relats sobre ànimes en pena. Es tracta, en tots els casos, d'històries sobre éssers fantàstics de l'imaginari popular mallorquí que emanen de pulsions, desigs, somnis i pors: que regulen instints, pruïges, reserves i ambicions; i que proposen, fins i tot, pautes concretes de conducta d'acord amb unes determinades actituds vitals que apunten a l'equilibri, la seguretat, el respecte, la responsabilitat i la temprança.

No menys atractiu és el capítol que Caterina Valriu dedica a «Els relats etiològics sobre la creació del món a la tradició popular catalana», sempre a partir d'un corpus concret de relats tradicionals —metodologia *marca de la casa*— que, en aquest cas, procedeix de l'obra del prolífic folklorista català Joan Amades i Gelats. Concretament: de l'apartat «Tradicions» contingut

en *El folklore de Catalunya. Rondallística* (1950). S'hi consideren els relats referits a la creació d'elements cosmològics, la creació de la humanitat, la creació dels animals i la creació de les plantes. Són totes, òbviament, narracions que poden ser posades en relació amb els episodis de l'Antic Testament relatius a la creació per part de Déu del món i dels éssers que l'habiten, a la caiguda d'Adam i Eva i l'expulsió del Paradís, etc. En aquest cas, la sagacitat analítica de Caterina Valriu mostra l'existència d'una estructura recurrent i uns arguments maniqueus i recursius que, en aquesta mena de relats etiològics, tendeixen a centrar-se en la contraposició entre un creador positiu (Déu) i un creador negatiu (el diable), i la conseqüent existència d'animals i plantes bones i útils davant d'altres menys bones, inútils o nocives. Així, doncs, tal com Valriu observarà, aquests relats etiològics transmeten, per mitjà d'«un discurs elaborat de forma creativa i artística», uns rudimentaris però iniciàtics mecanismes mentals d'associació i comparació, així com també «informacions i observacions sobre la naturalesa, prejudicis i valoracions culturals i creences religioses».

A aquesta aportació sobre les narracions etiològiques de la creació del món seguiran, en un exercici de coherència estructural que no deixa d'aportar un clar sentit unitari al conjunt del llibre, successius apartats sobre «Els relats vinculats a l'Antic Testament a la tradició de les illes Balears: tipologia i estructures», «*Per què les dones tenen menys cervell que els homes?* Les llegendes catalanes sobre la figura femenina en la creació del món», «Les llegendes sobre el naixement i la infantesa de Jesús a la tradició catalana» i «Les llegendes sobre la Passió de Jesús a la tradició catalana». En l'aportació relativa als relats vinculats a l'Antic Testament (concretament, els recollits per Antoni M. Alcover a Mallorca, Francesc Camps i Mercadal a Menorca, Andreu Ferrer Ginard a Mallorca i Menorca i Joan Castelló i Guasch (Eivissa i Formentera), la lectora o el lector trobaran una sistematització de l'estructura i la funcionalitat d'aquestes curioses llegendes explicatives que tracten sobre la creació del món i les característiques dels animals i les plantes, sobre l'episodi de Noé i el diluvi universal, sobre la torre de Babel i sobre

David, Samsó i Salomó. En el corresponent a la figura femenina en els orígens del món, l'atenció analítica de Caterina Valriu se centra, amb una perspectiva de gènere, en el contrast entre els relats bíblics del Gènesi que tracten la creació de l'home i la dona i els relats alternatius que resulta possible documentar en la tradició oral catalana, així com també en l'estudi de les llegendes explicatives sobre les suposades «característiques específiques de les dones», els relats «sobre la descendència d'Eva» o les narracions a propòsit de «la intervenció de la dona en l'organització posterior del món». El resultat, com es pot imaginar, apunta cap a una certa homogeneïtat en el tractament misogin d'aquest motiu, per tal com la figura de la dona és representada, generalment, d'una manera subordinada —sotmesa, derivada i subsidiària— a la de l'home. I, als ulls de la investigadora, ofereixen —precisament per això— un interès positiu «com a material de reflexió i de coneixement, per canviar la realitat heretada a través del poder catàrtic de l'humor, per entendre d'on venim i dissenyar millor cap a on volem anar».

Per la seua part, i tractant ja motius llegendaris vinculats a episodis del Nou Testament, l'examen de les llegendes sobre el naixement i la infantesa de Jesús en la tradició catalana revelarà, igualment, per mor de l'habilitat i la incisivitat crítica del bisturí analític de Valriu, una clara coincidència amb els esquemes narratius prèviament inferits a partir de l'estudi dels relats etiològics vinculats a episodis bíblics de l'Antic Testament, de manera que, en un cas i en l'altre, resulta possible distingir quatre tipologies de narracions. I és per això que llegendes catalanes al·lusives a motius bíblics dels Evangelis com l'anunciació a Maria i la revelació a Josep, l'anada a Betlem, el naixement de Jesús, l'adoració dels pastors, la presentació al temple i les profecies, la fugida a Egipte, la tornada a Natzaret o la infantesa de Jesús podran ser adscrites a categories tipificades com ara la confrontació entre el bé i el mal, l'assignació de premis i càstigs, les llegendes mimològiques (en què ocells o altres animals s'expressen per mitjà de paraules que imiten la sonoritat el cant), etc. I aquest mateix esquema analític proposat per Caterina Valriu és el que s'aplicarà, igualment, en

l'apartat següent, dedicat al cicle llegendari dels relats forjats per la imaginació popular al voltant de la passió i mort de Jesucrist. Ço és: sobre la traïció i el suïcidi de Judes, la detenció de Jesús a Getsemaní, la negació de Pere, el martiri, el Calvari, la crucifixió i la mort.

El volum es completa, encara, amb tres apartats més, dedicats a uns altres tants personatges llegendaris nuclears de l'imaginari popular balear, com van ser Jaume I, el Comte Mal i Ramon Llull. «L'arrelament popular de la figura llegendària de Jaume I», «El tema de l'ànima condemnada en els folkloristes i escriptors mallorquins del s. XIX: literatura popular i culta sobre el Comte Arnau i el Comte Mal» i «El llegendari vinculat a Ramon Llull: conversió, saviesa i santedat» en són els títols respectius. I, en les pàgines que hi corresponen, la lectora o el lector podrà satisfer l'avidesa per conèixer —i saber interpretar— el ric embolcall de fantasies que la creativitat popular balear ha volgut i ha sabut teixir al voltant del rei conqueridor que simbolitza l'origen del Regne de Mallorca; a l'entorn del controvertit, bel·licós i temible noble Ramon Safortesa i Fuster, segon comte de Santa Maria de Formiguera (el personatge històric sobre el qual, amb el temps, acabaria projectant-se l'imaginari del Comte Arnau o Comte Mal); o a propòsit de l'excepcional, fascinant i irrepetible pare de la prosa mallorquina i catalana que va ser l'escriptor, filòsof, místic, científic, professor i teòleg del segle XIII Ramon Llull.

Siga com vulga, tot comptat i debatut, el conjunt de les aportacions compendiades per la professora Valriu en aquest volum —heus ací el punt on volíem arribar— significa una bella, metòdica, rigorosa, diversa, heterogènia, erudita i ameníssima aproximació a l'univers del llegendari català de les illes Balears. I val a dir que l'aproximació a aquest tipus de relats populars que tradicionalment s'han explicat d'acord amb un pacte comunicatiu de versemblança (a diferència de les rondalles, que solen pressuposar un pacte comunicatiu de ficció) no deixa de ser, ineluctablement, una invitació a la millor coneixença i comprensió del poble que els ha forjats, els ha recreats i els ha compartits.